

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота
Освітній ступінь – бакалавр

На тему:
«Репресії 1920-х – 1930-х років за спогадами Кирила Штанька»

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія»
Федій Ірина Юріївна
Науковий керівник: Шліхта Н.В.,
PhD, кандидат історичних наук, професор
Рецензент: Бондаренко П.С., доктор філософії (PhD)

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою « _____ »
Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 2023 р.

Київ - 2023

Декларація академічної доброчесності

Студентки НаУКМА

Я, Федій Ірина Юріївна, студентка 4 р.н. навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: irynchik.fed.18@gmail.com

- підтверджую, що написана мною бакалаврська робота на тему «Репресії 1920-х – 1930-х років за спогадами Кирила Штанька.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами

3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

18.05.2023

Дата

Підпис
ініціали

Федій І. Ю.

Прізвище,

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційної роботи

Тема: "Репресії 1920-х – 1930-х років за спогадами Кирила Штанька"

Автор: студентка 4-го р.н. освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія та археологія»

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна

Захищена: " ____ " _____ 2023 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є першим комплексним дослідженням книги-спогадів «Полювання за людиною». Робота присвячена висвітленню особистісного виміру репресій 1920-1930-х рр. Кирила Штанька та його родини. Також це дослідження стосується повсякденних практик життя на Роменщині. Має на меті представити особу Кирила Штанька та його життя в надзвичайних умовах.

Для розкриття теми було залучено відповідну історіографію. Робота сфокусована навколо такого різновиду джерела як его-джерело. Тому робота починається з короткого викладу інформації про его-джерело, його різновиди, специфіку роботи, переваги та недоліки. Дослідження також містить аналіз відносин між більшовиками та місцевим населенням. Крім цього, приділено увагу збройному опору населення Роменщини, зокрема функціонування загону під проводом Луки Клітки.

В результаті у роботі було представлено місце, час, обставини створення книги-спогадів «Полювання за людиною». Дослідження его-джерела дає можливість прослідкувати репресивний досвід Кирила Штанька та його родини, проаналізувати умови життя населення в надзвичайних умовах, його політичні та ідейні переконання. Зрештою, вдалось створити образ

більшовицької влади та дослідити її методи боротьби в 20-30-х рр. ХХ ст. Тож, праця розширює історіографічну базу, яка стосується репресивного досвіду на території УРСР, зокрема сучасної Сумської області.

Зміст

Вступ	4
Розділ 1. Спогади Кирила Штанька: загальна характеристика.....	8
1.1. Особливості его-джерел	8
1.2. Біографія автора	14
1.3. Зовнішня характеристика джерела. Обставини та мотивація написання	21
Розділ 2. Спогади Кирила Штанька як джерело вивчення репресивної політики в 1920-х – 1930-х років	28
2.1. Ставлення більшовицької влади до місцевого населення на прикладі родини Кирила Штанька	28
2.2. Ставлення місцевого населення до більшовиків на Роменщині.....	34
2.3. Доля людини в період утвердження тоталітарної системи.....	40
Висновки	49
Список використаних джерел та літератури.....	51
1. Джерела	51
2. Література	51

Вступ

В історичній науці поступово виник інтерес до такого виду джерела як его-документи (особові джерела або его-джерело). Активно їх почали досліджувати у другій половині минулого століття. Дослідники почали пропонувати свої класифікації. Его-джерела - це джерела своєї епохи, вони містять відомості, які відсутні у інших видах джерел. Вони зберігають пам'ять про певні події у первинному вигляді – так як сприйняв їх автор. Особові джерела відображають: його/її емоції та почуття, ставлення до певних подій, бачення та переживання. Особливо цінними видаються его-документи, які присвячені табуйованим раніше темам в історії тоталітарних держав. Зокрема, в історії ХХ ст. особливо цінними видаються особові джерела, які охоплюють теми депортацій, репресій, голоду та заслання в табори в Радянському Союзі. Завдяки осмисленню досвіду однієї людини можна зрозуміти навколишні події та процеси. Кожне его-джерело сфокусоване на певному локальному місті, що зумовлює цінність та **актуальність** нашої роботи, бо можна репрезентувати життя у певній місцевості та зрозуміти її особливості.

Метою роботи є проаналізувати репресивну політику більшовиків та сталінського режиму крізь призму долі Кирила Штанька, уродженця Роменщини, та його родини. Досягнення цієї мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- Надати загальну характеристику его-джерела (місце, час та обставини написання) та на основі книги-спогадів реконструювати біографію радянської людини як об'єкта політичних репресій.
- Дослідити особливості репресій на Роменщині на прикладі родини Кирила Штанька в 1920-х роках.
- Проаналізувати особистісний табірний досвід автора в 1930-х роках.

Об'єктом дослідження є політичні репресії СРСР 1920-х – 1930-х рр.
Предметом дослідження є спогади Кирила Штанька про репресивні заходи 1920-х – 1930-х рр.

Методологічну базу дослідження складають принцип історизму, загальнонаукові принципи аналізу і синтезу, метод критичного аналізу джерел, передовсім особистого походження.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1920-1930-ті рр., коли Роменщину окуповують більшовики та встановлюють свою владу, коли відбувається утвердження тоталітарної сталінської системи. Також це пов'язано з досвідом Кирила Штанька, який в 1920-х роках з родиною пережив численні катування, а 1930-ті – провів у таборах.

Джерелом для написання цієї роботи виступають спогади Кирила Штанька – книга «Полювання за людиною», детальну зовнішню характеристику якої надано у Розділі 1.

Історіографія, яку використано в дослідженні – це напрацювання вітчизняних та західних дослідників і дослідниць історії репресивної політики у проміжку 1920-тих по 1930-ті років, також напрацювання, які стосуються різновидів его-джерел, у вигляді корпусу статей, монографій та кваліфікаційних робіт. Зокрема, до теми політичних репресій зверталися такі історики, як Іван Білас, Станіслав Кульчицький, Геннадій Васильчук, Володимир Адамовський, Геннадій Іванущенко, Енн Епплбом та Роберт Конквест. Також до теми дослідження особливостей его-джерел звертались: Ольга Коляструк, Альона Торопцева, Надія Любовець та Йоген Геллбек.

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями. Робота складається з двох розділів (кожен містить три підрозділи), висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1. Спогади Кирила Штанька: загальна характеристика

1.1 Особливості его-джерел

Сучасні дослідники все частіше використовують его-джерела у своїх працях, що пов'язано насамперед з антропологічним поворотом в гуманітарних науках, який відбувся в 1970-х роках. Цей міждисциплінарний підхід змінив пріоритетність досліджуваних тем. Дослідники почали звертати увагу на людину у всіх її життєвих проявах, тобто тепер людина стала суб'єктом зі своїм власним досвідом. Переорієнтації дослідження також сприяло відкриття архівів: наприклад, в Україні тільки за період 1989–1995 рр. було розсекречено понад 10 тисяч фондів, що становить близько 1 млн. справ усіх центральних та обласних державних архівів¹. Зокрема, доступними стали чисельні документи присвячені репресивній політиці радянської держави. Зі здобуттям незалежності України доступ до раніше засекречених документів отримали як і дослідники, так і кожен українець. Відповідно спогади стали більш доступними та досліджуваними.

Особові джерела зберігають пам'ять про минуле та дозволяють звернути увагу на соціальну історію, тобто на основі цих джерел можна осмислити конкретний індивідуальний чи колективний досвід. Дослідник може прослідкувати життя «звичайної людини» на фоні історичних подій, зрозуміти мотивацію людини, її психологічний стан, ставлення до певних подій та осіб тощо.

Его-джерела (его-документи або особові джерела) – досить специфічний вид джерел, бо це документи особового походження, що їх залишили свідки чи учасники подій. Вони містять інформацію про думки, емоції, переживання та дії певної людини чи групи людей про повсякденне життя та реальні умови існування конкретної людини. Особові джерела наповненні суб'єктивними враженнями та баченнями подій, мають емоційне забарвлення, але в цьому і їх

¹ Іванущенко Г. М. Архівна революція в Україні як суспільний феномен початку XXI століття. Світогляд - філософія - релігія: збірник наукових праць. Суми. 2011. № 1(1). С. 2.

цінність. У традиційній історіографії ці документи досить часто «зневажають» через їх суб'єктивність, але для історії «знизу» вони є чи не визначальними². Его-джерела можуть надати інформацію, яка майже не представлена в інших видах джерел, бо автор спогадів міг звернути увагу і зафіксувати факт чи ряд подій, які не вважались важливими для офіційних чи публічних документів. Також, певні події могли навмисно замовчувались владними структурами, а его-джерела можуть містити згадки про це. Тобто его-документи дають можливість подивитись на історичні події під особливим кутом, кутом зору автора – окремого індивіда, який має унікальний життєвий досвід.

Як стверджують дослідники, особові джерела почали з'являтися на території сучасної України ще за княжої доби, пізніше ж в українській історіографії почала складатись традиція використання таких джерел³. Довгий час его-джерела вважались «підозрілим» джерелом інформації через те, що перед дослідником поставало багато викликів під час інтерпретації. Навіть сама достовірність таких джерел піддавалась сумніву. Важкість роботи з особовими джерелами пов'язана і з тим, що історику потрібно здійснювати критичний аналіз, бо автор міг вибірково висвітлювати певні події, перекручувати інформацію (спеціально або випадково через плин часу) чи занадто емоційно реагувати на певні явища.

Через це тільки наприкінці ХХ ст. в історіографії почали комплексно використовувати его-джерела та ініціювати дискусії щодо їх ролі та місця в історичному дослідженні, хоча зародження активного використання особових документів спостерігаються у XVIII – XIX ст. Термін «его-документ» з'являється в історіографії в середині ХХ ст.: його вводить нідерландський вчений й історик Жак Прессер для визначення широкої категорії джерел, в яку він включає автобіографічні тексти, мемуари, щоденники, журнали подорожей та особисті листи⁴.

² Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 145.

³ Історичне джерелознавство / Я. Калакура та ін. Київ, 2002. С. 414.

⁴ Mascuch M., Dekker R., Baggerman A. Ego-documents and history: A short

Варто зосередитись на різновидах его-джерел, бо їх існує велика кількість: вони мають спільну ознаку – походження, але у той же час за кожним зберігається окрема особлива характеристика. Існують різні класифікації. Наприклад, М. ван дер Вол та Г. Руттен запропонували наступну, яка спирається на текстологічні особливості: записані тексти (стенограми інтерв'ю, протоколи судового розгляду), тексти-спогади (наприклад, розповіді колишніх рабів), уявні тексти (листи, щоденники), оглядові (коментарі) та винайдені тексти (літературний діалект)⁵. У контексті нашого дослідження, нам здається більш логічно виокремити і зосередитись на найбільш популярних видах его-джерел: спогади (або мемуари), щоденники та автобіографії.

Щоденник – це цінне та виняткове джерело інформації. Записи у ньому ведуться майже відразу після пережитого досвіду. Такий стиль написання тексту має певні переваги саме через те, що записувані події ще яскраво збережені в пам'яті. Важливо, що людина не почала їх аналізувати. Щоденники відображають багато деталей та нюансів, які в інших видах особових джерел можуть бути упущені через плин часу.

У XVIII – XIX ст. щоденники стають поширеними серед освіченої частини суспільства, різні посадові особи записували, що відбувалось в середині країни та на міжнародній арені. Щоденники могли вести не тільки дипломати та тогочасні політики, а й письменники та інші представники інтелігенції. Традиція ведення щоденників освіченою частиною суспільства зберігалась аж до 1917 року, після революції це поширилось й на інші верстви населення. Йоген Геллбек вважає, що у цьому контексті вплив революції 1917 року та радянської революційної практики на самопочуття індивідів був не

account of the longue duree. The historian. Malden. 2016. Vol. 78, №1. P. 11.

⁵ Наведено класифікацію за працею: Торонпева А. Вивчення поняття мемуарів як історичних джерел у зарубіжній історіографії. Український історичний збірник. Київ, 2019. С.181.

репресивним, а радше «продуктивним»⁶. Такі висновки дослідника пов'язані насамперед з різким зростанням записів, люди почали записувати свій революційний досвід. Тобто, з'явилися специфічно радянські автори, які шукають самостійно навпомацки мову висловлювання, в той же час, коли вони вчилися читати і писати⁷.

Радянська система створила трансформаційні умови, за яких кожен мав змінитись та перевиховатись. Зокрема, це мало відобразитись у щоденниках. Цей вид его-джерел переважно фокусувався навколо подій, які можна вважати точками неповернення, тобто такими, які назавжди і досить кардинально змінювали життя людей. Це стосується революційних подій 1905 р., 1917-1920 рр., періоду Другої світової війни. Тобто щоденники (та й інші особові джерела) досить вибірково охоплюють минуле століття.

Йоген Геллбек стверджує, що керівні органи держави неоднозначно ставились щодо щоденника, лише в кількох випадках щоденники виникли як чіткі завдання, прописані радянськими чиновниками; здебільшого вони зберігалися з ініціативи їхніх авторів⁸. Тобто, ведення щоденників було досить небезпечним в радянські часи. Насамперед це пов'язано з тим, що такими видами джерел особливо цікавились каральні органи. Щоденники та інші види особових джерел використовувались проти їхніх власників. Вважалось, що людина писала цей вид его-джерела самостійно та приховувала від поглядів колективу, це у свою чергу, могло підірвати соціалістичну позицію комуніста і стати розсадником контрреволюційних настроїв⁹. Відповідно, щоденники вважались буржуазним винаходом і становили небезпеку для радянської влади, тому їх потрібно було вилучити і знищити. Зрозуміло, що за таких умов автори вдавались до самоцензури, де деякі моменти спеціально

⁶ Hellbeck J. Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts. *The Russian Review*. 2001. № 3. P. 341.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid. P. 344.

⁹ Ibid.

замовчувались, а інші перекручувались. Не дивно, що ми маємо погану збереженість даного виду джерела та його заангажованість.

Наступним видом особових джерел є *автобіографічні тексти*, які теж стали особливо популярними після революції 1917 року. Радянська влада офіційно зобов'язала людей писати автобіографії при прийнятті на роботу, в комсомол чи будь-які інші державні установи. Ця форма самопрезентації зародилася в компартійному середовищі як засіб оцінки рівня політичної свідомості того чи іншого кандидата¹⁰. Тобто, без написання автобіографій не могло обійтись життя радянської людини: хоч раз в житті кожна особа мала писати коротку розповідь про своє життя, про отриману освіту та досягнення в професійній сфері. Особливо така практика була поширена після Другої світової війни, таким чином, керівні органи дізнавались, що людина робила під час окупації та ведення бойових дій. Йоген Геллбек припускає, що люди були знайомі не лише з цим жанром самопрезентації та супутніми правилами, але й з основним припущенням, що їхні біографії підлягали переписуванню відповідно до розвитку подій¹¹. Тобто, люди усвідомлювали, що автобіографія має бути написана «правильно», щоб можна було прослідкувати становлення «нової радянської людини» з відповідним минулим, особистою трансформацією після Жовтневої революції, з вірою в ідеї революції тощо.

Останній вид его-джерел, який буде розглянутий в цьому підрозділі - *спогади (мемуари)*. Це історичне та біографічне джерело, яке є найчисельнішим різновидом джерел особового походження¹². Радянська влада ініціювала організацію збирання спогадів, задля початку цього процесу видавались спеціальні інструкції. Першим масштабним автобіографічним проєктом було збирання спогадів, які стосувались революційних подій 1917-1920 рр. Саме завдяки запису спогадів про Жовтневу революцію керівні

¹⁰ Hellbeck J. Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts. – P. 342.

¹¹ Ibid. P. 343.

¹² Історичне джерелознавство / Я. Калакура та ін. – С. 414.

органи конструювали пам'ять народу та одночасно стирали пам'ять про Українську революцію.

Оксана Клименко виділяє три способи збирання спогадів: організація вечорів спогадів, надсилання Істпартом учасникам революції листів прохань написати спогади, анкетування учасників Жовтневої революції¹³. Крім радянської сторони були й інші політичні сили, які також активно працювали над написанням спогадів: українські діячі в еміграції та білогвардійці. Ці сторони боролись за свої ідеї та переконання, але вони зазнали невдачі. Переможцем була тільки радянська влада, тому вона змогла на офіційному рівні закріпити написання різних видів особових джерел.

Особливо цікавою видається інша категорія спогадів, яка була написана з ініціативи самих авторів та, яка стосувалася «звичайного» життя радянської людини. Мотивація створення таких его-документів може бути різною. Створення его-джерел – це реакція на якісь події в житті індивіда, людина мала пережити певний досвід, значущий насамперед для неї, щоб його записати. Людина розкриває своє бачення певних подій та свою дійсність.

Отже, кожного року оприлюднюється все більше документів, у тому числі й особових (мемуари, подорожні листи, нотатки тощо), які викликають неабиякий інтерес у істориків. Найбільш популярними та поширеними видами его-джерел є спогади, автобіографії та щоденники. Вони надають можливість осягнути увесь трагізм тогочасної ситуації, зрозуміти внутрішній світ звичайних людей, визначити справжні, а не пропагандистські риси «радянської людини»¹⁴.

Особливо цінними для дослідження радянського періоду є локальні его-джерела, які стосуються певного міста, села чи навіть хутору. Написання его-

¹³ Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2019. С. 93.

¹⁴ Бондаренко П. С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР) : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2021. С. 38.

джерел було поширеним в Радянському Союзі. Держава більш схвально відносились саме до спогадів (мемуарів) та автобіографій, щоденники ж викликали багато недовіри. Щоб закарбувати у пам'яті народу важливі події для радянської системи, було спеціально ініційовано збирання спогадів людей, які брали участь у ключових подіях для радянського режиму. Громадянин Радянського Союзу вмів «правильно» писати его-джерела. Особове джерело мало різний об'єм пропаганди, все залежало від обставин та умов створення. Особливо унікальними у цьому контексті видаються его-джерела, які виникли з власного бажання автора та, які підіймають табуйовані теми життя в Радянському Союзі.

1.2 Біографія автора

Особові джерела підіймають імена невідомих людей, які жили й працювали під час буремних подій. Вони на своєму власному досвіді можуть показати регіональну специфіку різних процесів, зокрема й особливості репресивної політики. Зауважимо, що тематика репресій замовчувалась за радянського режиму, зокрема це стосується й сучасної Сумської області. Це можна пояснити тим, що на Сумщині набула широкого розмаху антибільшовицька боротьба. Крім українських військових частин, добровольців Куреня Смерті ім. кошового Івана Сірка, Вільного Козацтва, Січових Стрільців, утворювались загони з місцевого населення (між 1917 та 1918 рр. відбувалось зародження повстанського руху)¹⁵. Мало не кожна волость і село набули бойового характеру й мали озброєні загони або осередки, якщо бойове завдання закінчувалося й ворога відбивали за межі волості чи повіту, то партизанські загони вважали, що свій обов'язок виконали й розходилися по селах¹⁶. Опір місцевого населення більшовикам прийшлося придушувати, вони вдавались до різних хитрощів та методів контролю.

¹⁵ Повстанський рух 20-х – 30-х рр. XX ст. на Сумщині / упоряд. Г. М. Іванущенко. Суми, 2011. С. 9,11.

¹⁶ Так само. С. 23.

Наприклад, оголошували загальну мобілізацію, але ці накази ігнорувались та не сприймалися як важливі. Могли застосовувати й примус, але тоді селяни тікали. Таким чином, «дезертирів» була величезна кількість. Тільки у Роменському повіті у жовтні 1920 р. затримано 265 осіб, де добровільно прийшли 19, у листопаді затримано 532 особи, з яких добровільно прийшли 39¹⁷. Також впливає й те, що сама тема політичних репресій замовчувалась за радянської держави, бо це могло підірвати довіру до системи та її «успішності». Влада уникала тем, які пов'язані з: голодом, реквізиціями, грабунками, катуваннями та розстрілами місцевого населення. Тутешні міста та селища сильно постраждали під час панування радянської влади. Відповідно місцеве населення жило довгий час в «надзвичайних умовах», де постійно відбувались бойові дії та більшовицький терор.

Особливо цінним у цьому контексті видаються спогади уродженця Роменщини – Кирила Штанька. Він описує життя в УРСР, починає свою історію від приходу більшовиків в Роменський повіт (існував до 1923 року).

Кирило Штанько народився 29 березня 1913 року на хуторі Штаньків (зараз це село Кашпури) Роменського повіту Полтавської губернії (існувала до 1925 року)¹⁸. На сьогодні це Роменський район Сумської області.

У родині було 6 хлопчиків, де Кирило був найстаршим. Батько Кирило Васильович Штанько – господар та військовий. Навчався на старшинських курсах в Москві та потім воював у царській армії під час Першої світової війни¹⁹. Брав участь у визвольних змаганнях під проводом Симона Петлюри,

¹⁷ Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині / упоряд. Г. М. Іванущенко. – С. 23.

¹⁸ Нами було проведене додаткове дослідження, де ми звертались з запитом до Галузевого державного архіву СБУ, Державного архіву Сумської області та місцевого архіву в місті Ромни. З нього ми нічого не взяли через відсутність необхідних матеріалів та кримінально-слідчої справи, тому базуємось на спогадах. За допомогою статті Геннадія Івануценка та спогадів ми можемо більш менш достовірно реконструювати біографічні факти.

¹⁹ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. // Штанько К. Полювання за людиною. Київ: Діор, 2004. С. 30 URL: https://issuu.com/history.sumy/docs/poluvannja_za_ludynju (дата звернення: 19.04.2023).

де був кадровим офіцером відділу постачання армії УНР²⁰. Мати – Оксана Андріївна Штанько (дівооче прізвище Рябків) була господинею та брала різні підробітки. Також з сім'єю жив дід – Василь, який купив у місцевого поміщика Гудиновича землю, де й жила родина²¹. Зауважимо, що рід Штанько та Рябків тягнеться ще з козацьких часів. Тож сім'я мала будинок, своє господарство, садок та пасіку. Кирило Штанько зазначає, що господарство було взірцеве²².

Загалом родина Кирила Штанька була набагато більша, вона складалась з 22 осіб, всі мешкали на Роменщині. Геннадій Іванущенко наводить свідчення родича Івана Жовтобрюха, у яких зазначає, що з них 18 осіб загинули від рук більшовиків:

*Кирило (батько), Василь (дід); не пережили Голодомор: Оксана (мати) та Іван, Володимир, Микола, Андрій (чотири рідні брати автора); розстріляні брати: Шевченко Іван, Степан та Петро; Рябко Степан та Петро; Сидоренко Федір; не вийшли з в'язниці: Штанько Гаврило і Петро (дядьки), Шкіль Антон і Трохим (брати), Васюта Захарко (дядько)*²³.

За своє дитинство Кирило змінив три школи (хутір Нова Олександрівка, Липова Долина, село Засулля – сьогодні це частина міста Ромни)²⁴. Незважаючи на те, що успішність була доброю, довго він не міг затриматись в навчальних закладах. Геннадій Іванущенко пише, що з останньої школи хлопця було вигнано в 1927 році як сина «петлюрівця» та «ворожого елемента»²⁵. Після цього навчався самотужки та допомагав матері по господарству, бо був найстаршим серед братів та чоловіків в будинку.

Сам автор проживав на Роменщині до 1929 року, поки його не забрали на допит в «штаб більшовиків». Кирилу тоді вдалось втекти. Залишатись в Роменській окрузі було небезпечно, тому далі він поїхав в Маріуполь, по дорозі втратив свідомість (через допит) та опинився в Кременчуцькій лікарні.

²⁰ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 30.

²¹ Так само.

²² Штанько К. Полювання за людиною. Київ, 2004. С. 4 URL:

https://issuu.com/history.sumy/docs/poluvannja_za_ludynju (дата звернення: 19.04.2023).

²³ Так само. С. 41.

²⁴ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 31.

²⁵ Так само.

Після виписки відразу поїхав в Маріуполь, де й переховувався. Там працював вантажником та паралельно навчався в технікумі. Щоби не зазнати гонінь, автор вказував в анкетах, що не пам'ятає місця свого народження і батьків, нібито через побиття бандитами²⁶. Тобто, Кирило Штанько намагався подати «правильне походження» наскільки це було можливим, у його випадку, краще було придумати легенду, чому він не пам'ятає своєї родини. Оксана Клименко зауважує, що анкети за своїм форматом були дещо подібні до автобіографій, які радянські громадяни розпочали писати у 1920-х рр.²⁷ 10 жовтня 1931 року автора заарештувало ГПУ, ймовірно, анкети визвали підозри.

З цього моменту доля хлопця пов'язана з таборами. Перший табір знаходився біля станції Надеждінск, де автор пробув до 1-го травня 1933 року²⁸. Тобто, трохи більше ніж півтора року.

Кирилу та його другу Миколі вдалося втекти та прихопити з собою мисливську рушницю начальника станції. Зрозуміло, що на них постійно чекала небезпека переслідування. Зауважимо, що жити в тайзі було дуже складно, потрібно було дотримуватись базових правил безпеки: спати вночі на дереві, обходити селища «мисливців» тощо. На 15 день втечі Микола помер через дизентерію²⁹, це дуже вплинуло на Кирила. По-перше, Кирило Штанько втратив близьку людину. По-друге, самому було набагато складніше жити в тайзі. Автор писав, що він здичавів: йому не вистачало банально спілкування, він вже не рахував дні, не розумів де саме знаходиться. Тобто, з кожним днем життя ставало складнішим: набоїв для полювання залишалось все менше, сили та мотивації йти далі теж. У тайзі Кирило Штанько пробув 42 дні³⁰.

11 червня 1933 року Кирило дійшов до селища, де отримав допомогу. Місцевими мешканцями були вихідці з Полтавщини.

²⁶ Івашенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 33.

²⁷ Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР. – С. 98.

²⁸ Штанько К. Полювання за людиною. – С.12-13.

²⁹ Так само. С. 14-15.

³⁰ Так само. С. 16.

На одній зі станцій автор познайомився з інженером, який пообіцяв дати роботу на одному з заводів в Хабаровську. Кирило погодився та згодом почав працювати на деревообробному заводі. У 1934 році вступив до цивільної авіашколи на бортмеханіка, яку відвідував вечорами³¹. Кирило Штанько мав добрі успіхи, його фото розмістили в газеті, через яку власне ним знову зацікавилось НКВД.

8 червня 1936 року Кирило Штанько був заарештований і відправлений до хабаровської в'язниці³², де він піддавався тортурам. НКВД знало всю біографію автора, звинувачення почалось ще від активності батька та зводилось до «контрреволюційної діяльності». Кирило Штанько був відправлений у табір «особливого призначення» на 10 років ув'язнення та 5 років позбавлення громадянських прав, у таборі більше десяти тисяч політичних в'язнів будували таємний стратегічний об'єкт³³. Через холод десятки людей хворіли та невдовзі помирали, коли Кирило захворів, то теж готувався до такої участі. Але його відібрали на роботу до псарні, де він мав виконувати різні доручення, зокрема, мити «кормушки» та підлогу. «Кормушки» для собак виявились спасінням для Кирила, бо там були недоїдки їжі, які арештант забирав собі й іншим в'язням.

Наприкінці травня 1938 року Кирила Штанька та ще близько трьох тисяч в'язнів готували до переведення у інше місце³⁴. По дорозі чоловіку вдалось втекти, він зупинився в одному з міст «Бурято-Монголії» (автор спеціально не дає назву).

Наприкінці 1939 року чоловік отримав повістку від місцевого НКВД й пішов на допит³⁵. Там він зустрів енкаведиста, який запропонував допомогу. Працівник НКВД зазначив, що отримав судові матеріали, за якими на Кирила чекає розстріл. Щоб цього не допустити, він погодився зробити вигляд, що цієї

³¹ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 16-17.

³² Так само. С. 17.

³³ Так само. С. 19.

³⁴ Так само. С. 23.

³⁵ Так само. С. 24.

зустрічі не було й видав чоловіку необхідні документи, які свідчили про те, що Кирило Штанько відбув термін ув'язнення. Завдяки цим паперам Кирило зміг повернутись на Роменщину, це сталося в грудні 1940 року³⁶.

У Ромнах Кирило Штанько знайшов свого брата Василя – єдиного члена родини, який пережив голод. НКВД взяло колишнього в'язня на спецоблік, бо до 1945 року Кирило був позбавлений громадянських прав³⁷.

Кирило Штанько одружився з Лідією Сидоренко (рід з Липової Долини), у яких з'являється два сини: Борис та Віктор³⁸.

22 червня 1941 року була оголошена війна та загальна мобілізація. Братів не чіпали через ненадійність, НКВД постійно наглядало. Фронт насувався. Кирило почув від брата своєї дружини про розстріли всіх людей, які були на спецобліку перед евакуацією з Києва³⁹. Подібний сценарій міг повторитись в Ромнах, тому Кирило переховувався в селі Біловоди. Співробітники НКВД навідувалось до родини й забрали брата Василя, де разом з ним арештували 175 осіб та замкнули їх в місті Липова Долина⁴⁰. 8 червня 1941 року німці неочікувано для більшовиків атакували місто, останні відійшли⁴¹. Таким чином, брат залишився живим. Сам Василь згодом пішов воювати в УПА, брати бачились останній раз в 1943 році в місті Старий Самбір⁴². Кирило дізнався, що брата вбили більшовики десь в Карпатах (1945 р.).

Ймовірно в 1943 році Кирило із сім'єю переїжджає до Західної України. Там народжується син Анатолій⁴³. З лінією фронту родина пересувалась на Захід: спочатку до Словаччини, потім Угорщини, Австрії та Німеччини. Словаччина не хотіла пропускати сотні людей, які тікали від більшовиків, тому всі люди табором жили попід кордоном. Одного дня радянська армія

³⁶ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 26.

³⁷ Так само. С. 27.

³⁸ Так само. С. 33.

³⁹ Так само. С. 27.

⁴⁰ Так само. С. 28.

⁴¹ Так само.

⁴² Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 35.

⁴³ Так само.

атакувала табір, щоб врятувати сім'ю чоловік від неї відділився. Кирилу Штаньку вдалось перетнути кордон вже з Угорщиною. Родина зустрілась в таборі Страсгофа⁴⁴. У німецькому таборі Карсфельд у сім'ї народилась дочка Леся, це сталось в 1945 році⁴⁵.

Щоб не бути відправленим до СРСР Кирило Штанько вказав своїм місцем народження Волинь (репатріації підлягали радянські громадяни, які до 1939 року проживали на її територіях). Далі чоловік працює робітником на різних заводах. У 1949 році Кирило з родиною переїжджає в Америку, де чоловік працює на фабриках фірми Нобеля⁴⁶. У 1950 році у подружжя з'являється п'ята дитина – Оксана⁴⁷.

В 1950-х роках на Кирила Штанька надійшов наклеп від московської сторони, де стверджувалось, що він комуніст зі Східної України і, що він обдурює американський уряд⁴⁸. Звинувачення було дуже серйозним, бо стосувалось антиамериканської діяльності, тому чоловіку загрожувала відправка на його радянську Батьківщину. На сторону автора стали його друзі, знайомі та еміграція завдяки, яким довелось досягти справедливості.

Пізніше знову був надісланий наклеп на чоловіка, ніби він вивіз з радянської держави дітей проти їхньої волі, що є незаконним.

У 1963 році загинув син Анатолій в автокатастрофі, а у 1986 році загинула дружина⁴⁹. Сам автор книги-спогадів «Полювання за людиною» помре 2011 року, про що буде написано у місцевій Роменській газеті «Вісті Роменщини»⁵⁰.

Біографія Кирила Штанька наповнена історіями про переслідування та катування. У радянській державі він постійно був на межі загибелі. Тільки за кордоном Кирилові та його родини нічого не загрожувало та він відчував себе

⁴⁴ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 43.

⁴⁵ Так само.

⁴⁶ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 38.

⁴⁷ Так само.

⁴⁸ Так само. С. 39.

⁴⁹ Так само. С. 41.

⁵⁰ Іващенко О. На Україну повернувся... Вісті Роменщини. 2011. 21 жовтня. URL: <http://www.romny.info/vistiromenschyny/1819-2011-10-21-05-40-20> (дата звернення: 17.04.2023).

у відносній безпеці. Але радянська сторона намагалась обмовити чоловіка в Америці та повернути його на радянську територію, де авторові загрожувало не тільки психологічне насилля, а й фізичне знищення. Особистий досвід життя Кирила Штанька в радянській державі – є цінним та важливим для розуміння політичних репресій.

1.3. Зовнішня характеристика джерела. Обставини й мотивація написання

Кирило Штанько створив книгу-спогадів після Другої світової війни, у 1946-1947 рр., коли проживав у Німеччині. Особливо цікавою видається саме мотивація автора. Ці спогади Кирило Штанько написав спеціально для міжнародного трибуналу в Нюрнберзі, але не щоб розповісти про злочини німецької армії, а для того, щоб повідомити світ про злочини радянської системи⁵¹. Головну мету автор декларує в передмові: «І розкажемо необізаному світові, який так довго і вперто не хотів помічати советської дійсності, всю правду про цю дійсність»⁵². Тобто, автор фокусується на тому, що західний світ живе в ілюзіях щодо радянського режиму та не розуміє дійсність й умови життя радянських громадян.

Книга-спогадів була видана 1953 року в Нью-Йорку Демократичним об'єднанням бувших репресованих українців совєтами (ДОБРУС)⁵³. Геннадій

⁵¹ Різні громадські організації та інтелігенція запропонували розглянути на міжнародному трибуналі у Нюрнберзі питання геноциду українського народу. Відповідно запустився процес збору свідчень очевидців радянського режиму по таборам американської зони впливу. Кирило Штанько також активно працював над написанням своїх спогадів. Всі свідчення отримувала американська делегація, яка була на Нюрнберзькому процесі. На самому міжнародному трибуналі питання геноциду не піднялося. Лише на одній з останніх зустрічей Елеонора Рузвельт відповіла радянській стороні на вимогу видати всіх українців, які переселились в Німеччину тим, що у них багато свідчень постраждалих українців від радянського режиму та вони не впевнені, що люди знову не зазнають гонінь при поверненні. Джерело: Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 38.

⁵² Штанько К. Полювання за людиною. – С. 3.

⁵³ Об'єднання було створене колишніми ув'язненими СРСР в 1951 році. Діяльність «ДОБРУСу» спрямована на зібрання, систематизування та поширення свідчень очевидців про злочини радянської системи. Збирається інформація про колективізацію, репресії, голод, масові розстріли, депортації тощо. Джерело: Демократичне об'єднання бувших

Іванущенко зазначає, що спогади видавались періодично в еміграційній україномовній пресі⁵⁴. Сама книга існує в кількох версіях (які нам вдалось знайти): перша – оригінальна 1953 року (містить передмову та «Заклик до колишніх підсовєтських політичних в'язнів»), друга – репринтне видання 2004 року видана силами Центру Національного Відродження⁵⁵, Молодіжного Національного конгресу⁵⁶, Української Видавничої спілки⁵⁷, Історичного клубу «Холодний Яр»⁵⁸ та пожертвами самого автора й добродіїв з міста Ромни. Репринтне видання – містить статтю Віктора Рога «Ні забуття, ні прощення», Олександра Іващенка «Життя, гартоване крицею», передмову Івана Дубинця (передмова до американського видання 1953 року) та самого Кирила Штанька «Під кривавим прапором ССРСР» (передмова до німецького видання 1947 року)⁵⁹ і післяслово Кирила Штанька (було написане після 2000-х років)⁶⁰.

Зрозуміло, що опубліковані спогади, відрізняються від неопублікованих, бо останній писались тільки для себе і не для широкого загалу. Ми ж маємо опубліковане его-джерело, яке спеціально було написано для викриття

репресованих українців советами (ДОБРУС) / Ю. С. Семенко та ін. Київ, 2007. URL: <https://esu.com.ua/article-21474> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵⁴ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 38.

⁵⁵ Ймовірно Центр Національного Відродження імені Степана Бандери (благодійна організація, метою діяльності є проведення благодійної діяльності, спрямованої на відродження і розвиток Української Нації та побудова Української держави). Джерело: Міжнародний центр національного відродження. URL: <https://platfor.ma/places/4d9c742b9f4b9/> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵⁶ Всеукраїнська громадська організація, яка функціонує з 2001 року. Була створена за ініціативи ОУН (революційної). Здійснює діяльність у молодіжному середовищі, зокрема займається напрямком національно-патріотичного виховання. Джерело: Молодіжний Національний Конгрес. URL: <http://mnk.org.ua/> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵⁷ УВС - підприємство, що здійснювало видавничу діяльність. Спілка була зареєстрована в 1947 році. Перший осередок був у Манчестері. Видавали власний журнал «Визвольний Шлях». Джерело: Українська Видавнича Спілка (УВС). URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/uvs-u.htm> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵⁸ Клуб створений у 1997 році в Києві, очолює його Роман Коваль. Метою діяльності є дослідження боротьби українського народу за побудову Української держави. Джерело: Історичний клуб «Холодний Яр». URL: <https://otamania.in.ua/pro-nas/> (дата звернення: 15.05.2023).

⁵⁹ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 3.

⁶⁰ Так само. С. 28-30.

злочинів радянської влади проти українців. Тобто, спогади готувалися та редагувалися до публікації. Таким чином, до суб'єктивної авторської перспективи додалась ще робота на загал для засудження дій радянського окупаційного режиму. Початково ці спогади були написані для американської делегації, яка мала їх представити на міжнародному трибуналі. Ймовірно, було німецьке видання 1946-1947 років, яке нам не вдалось знайти.

Опублікована книга була не під справжнім іменем автора, насамперед у цілях безпеки родини, яка залишилась в Україні. Чоловік взяв собі псевдо Анатоль Ромен, яке пов'язано з місцем його народження. Бачимо, що автор асоціював себе з районним центром - містом Ромен – і вважав це місто рідним. Книгу-спогадів він назвав метафорично «Полювання за людиною». За цією назвою приховується справжній трагічний досвід автора та його родини.

Це его-джерело є унікальним, бо автор фокусується не тільки на особистому досвіді, а й на репресіях своєї родини. Спогади «Полювання за людиною» розміщені на 25 сторінках та складаються з 18 розділів, які побудовані хронологічно.

Автор починає описувати події з 1920 року: саме у цей час більшовики захопили роменську округу та утвердили свою владу. Хлопцю на цей момент було 7 років. Спогади закінчуються 1941 р., коли Кирилу Штаньку та його сім'ї вдалося виїхати за межі Радянського Союзу. Автору тоді було 28 років. Тобто, спогади охоплюють дитинство автора та частину його свідомого життя. Зауважимо, що его-джерело зосереджено на початках більшовицької влади, періоді сталінізму, коли утверджується тоталітарна система, та початках Другої світової війни, коли Роменщину окуповують німецькі війська. Спогади стосуються ключових моментів життя автора, які пов'язані з терором, репресіями, голодом тощо. Спеціально він не зосереджується на повсякденному житті. Автор викриває те, що радянська влада намагалась приховати та стерти з пам'яті.

Передмова та післяслово відображають позицію автора та його бачення своєї ролі за кордоном, як рупора правди про справжнє життя в тоталітарній

країні. Доречно проаналізувати передмову «Під кривавим прапором ССРСР»⁶¹, яка була написана одночасно зі спогадами в німецькому місті Міттенвальді 24 грудня 1947 року. Назва знову метафорична і має на меті підкреслити всю суть радянської репресивної системи. Автор відразу починає з головного – масштабів репресій, де фокусується на основному інструменті каральних органів – мережі виправничо-трудоих концтаборів. Кирило Штанько виділяє саме табори «особового призначення», які були найжорстокішими та спрямованими на знищення людини. Автор розповідає про свій досвід в такому таборі в розділі «Спецтабір НКВД».

Зауважимо, що табірна система дуже відрізнялась на початку 1920-х та 1930-х років. На початку склалось дві пенітенціарні системи, які мали окремі правила, окремі традиції й окремі ідеології: «звичайна» система, якою керував Наркомат юстиції (пізніше Наркомат внутрішніх справ) та система «особливих» або «надзвичайних» таборів, якою керував ЧК⁶². До останньої відносився Соловецький табір, який став прикладом для створення інших таборів, саме з цього табору постала система ГУЛАГу. Енн Епплбом зазначає, що після 1929 року табори твердо стали на шлях пошуку економічної ефективності⁶³, тоді систему таборів було уніфіковано. Відмінність між «звичайними» та «особливими» таборами усувалась, контроль над новою системою передавався безпосередньо ОГПУ⁶⁴.

Кирило Штанько перебував у різних таборах два рази в 1930-х роках. Тобто, відмінність між таборами вже була ліквідована. Повторно він був заарештований в 1936 році, після чого й потрапив у «спецтабір НКВД» (автор вживає цей термін в одному з розділів). Не зрозуміло, що Кирило Штанько має на увазі під «спецтабором НКВД», бо цей вид таборів був створений пізніше вже під час Другої світової війни, щоб перевіряти людей, які пройшли

⁶¹ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 3.

⁶² Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. Київ, Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 37.

⁶³ Так само. С. 66.

⁶⁴ Так само. С. 65.

окупацію чи німецький полон. Вживання даного терміну можна пояснити тим, що автор писав свої спогади відразу після війни, коли ці табори існували, тому можливо помилився. Очевидно, що він має на увазі табори «особливого призначення».

Далі автор пише про те, як йому вдалося виїхати за межі СРСР під час бойових дій Другої світової війни. Все це вважає Божим благословенням⁶⁵. Тоді вдалося вирватися десяткам тисяч громадян СРСР, які як і автор, жили в різних таборах, що контролювала американська сторона. Кирило Штанько зазначає, що всі вони «говорять правду» світу⁶⁶. Тобто, автор вважає вихідців з СРСР важливими свідками злочинів тоталітарної системи та покладає на них великі сподівання в поширенні інформації про це. Він вважає, що тільки так можна досягти справедливості.

У передмові подано опис складного життя емігрантів: кожен з них, як підкреслює автор, на Батьківщині вважався «злочинцем», відповідно повернення для них означало смерть. Зауважимо, що для радянської сторони громадяни-утікачі – це «фашисти», «колаборанти», «воєнні злочинці»⁶⁷. Тобто, емігрантів звинувачували тільки в «злочинах» скоєних під час війни. Таким чином, Радянський Союз показував усьому світу, що переслідує всіх тих, хто співпрацював з німцями. Справжні ж мотиви радянської сторони залишалися прихованими.

Післяслово було написане вже після розпаду Радянського Союзу (зазначає сам автор), точна дата невідома, але можемо робити висновки з самих слів Кирила Штанька, який пише, що був уже старий на той момент. У 1991 році авторові виповнилось 78 років. У післяслові автор звертається до свого роду та усього українського народу із закликом консолідуватись для утвердження самостійної та вільної України, тож можемо зробити припущення, що післяслово було написане на початку 2000-х років. Це

⁶⁵ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 3.

⁶⁶ Так само.

⁶⁷ Так само.

підтверджують наступні слова: «Вступаємо з вірою у краще майбутнє для України в нову добу-епоху третього тисячоліття»⁶⁸. У післяслові також є звернення до Бога, тобто бачимо, що автор до кінця життя був відданим християнській вірі. Серед усього тексту виділяється апеляція до історії України (автор згадує козаків, гетьманів, князів). Очевидно, що автор в еміграції здобув базові знання про українську історію, бо в СРСР автор не міг отримати освіти, його весь час виганяли з різних шкіл через біографію батька.

Знову автор звертається до емігрантського досвіду та зазначає, що колишні громадяни УРСР «відтворили» Україну за океаном із традиціями, звичаями, віруваннями, мовою та культурою. Робить акцент на великих родинях та забезпеченій старості. Ці слова написані для протиставлення життя в Радянському Союзі, де насильницьким шляхом була знищення велика сім'я автора, яка перед цим була позбавлена всього необхідного для життя.

Автор спогадів називає радянську систему – «червоною імперією», «Російською імперією зла», «московським-наїзником окупантом», - що зайвий раз наголошує на різко негативному ставленні до більшовицької влади, його бажанні бачити Україну вільною та незалежною. На думку автора, довгі роки Україна була колонією⁶⁹, яка страждала від метрополії – Радянського Союзу.

В передмові та післяслові можемо побачити чітку негативну позицію автора щодо радянської держави. Своєю Батьківщиною він вважав Україну, а своїм рідним краєм Роменщину, де він народився та проживав з родиною. Закордоном він всіляко сприяв поширенню правди про життя в Радянському Союзі, тому й була опублікована книга-спогадів «Полювання за людиною». Автор, в силу свого досвіду, не боявся підіймати необговорювані та табуйовані теми, тому й став активним громадським діячем.

* * *

⁶⁸ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 28.

⁶⁹ Так само.

Тож, спогади (мемуари) є одним з найчисельніших видів его-джерел, які були популярні й в Радянському Союзі. Громадяни розуміли, що потрібно писати «правильно» свої тексти заради своєї безпеки, якщо знаходились на території підконтрольній радянській владі. Якщо ж у людини вийшло виїхати закордон, то цієї «правильності» ми не побачимо, его-джерело ймовірно не буде містити (або менше містити) пропаганди чи клішованих форм.

Яскравим прикладом є книга-спогадів «Полювання за людиною», яка дає свідчення про життя в надзвичайних умовах, яке ми можемо реконструювати завдяки особистісному досвіду Кирила Штанька. Цей чоловік – це приклад «звичайної» людини, яка не вирізнялась ні походженням, ні особливими матеріальними благами, але для радянської системи він став ворогом. Передмова та післямова говорять, що автор був громадянином Радянського Союзу, але любив Україну та рідний край. Причиною написання спогадів послугувало саме бажання Кирила Штанька викрити злочинний режим та, таким чином, посприяти звільненню України від колоніалізму.

Розділ 2. Спогади Кирила Штанька як джерело для вивчення репресивної політики в 1920-х – 1930-х років

2.1 Ставлення більшовицької влади до місцевого населення на прикладі родини Кирила Штанька

У другій половині ХХ ст. в арсеналі історика з'явився мікроісторичний підхід, для якого характерним є звуження погляду, що дає більше конкретики. Описуючи великі складні соціальні структури, мікроісторик зосереджується на соціальному просторі окремого індивіда, його унікальному досвіді і життєвих умовах⁷⁰. Книга-спогадів «Полювання за людиною» містить інформацію про життя людей на Роменщині, їхні погляди та сподівання, повсякденні практики.

Вже наприкінці 1917 року в селах Сумської області з'явилися революційні агітатори з Пітера, а слідом за ними – червоногвардійські загони⁷¹. Геннадій Іванущенко називає три етапи політичних репресій (пов'язані з окупаціями краю більшовиками), які відбувались на Сумщині, зрозуміло, що кожен район мав свої особливості та специфіку. Перший належить до початку 1918 року, коли з Брянська через усю Сумщину рухався загін Андрія Знаменського «Первый московский красноармеецкий отряд особого назначения»⁷². Відразу більшовики зайнялись грабунком та терором місцевого населення. Політика більшовиків була спрямована на викачування всіх багатств та ресурсів з України, селяни почали потерпати від масових реквізицій⁷³. Геннадій Іванущенко пише, що за панування більшовиків зникли останні ілюзії навіть у небагатьох прихильників, бо в Сумах, Конотопі, Ромнах та інших містах відбувались масові розстріли українських частин, пізніше

⁷⁰ Леві Дж. Про мікроісторію. Нові підходи до історіописання / наук. ред. Т. Цимбал. Київ, 2010. С. 121.

⁷¹ Реабілітовані історією. Сумська область. Книга 1 / Л. С. Латишева та ін. Суми, 2005. С. 9.

⁷² Іванущенко Г. М. Репресії на Сумщині – погляд через роки. Український визвольний рух. Львів, 2006. С. 79.

⁷³ Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині / упоряд. Г. М. Іванущенко. – С.12.

розстріли поширилися і на місцеве населення, останні могли виконувати роль заручників та відправлятися в табори⁷⁴.

Крім агітаторів та червоногвардійських загонів на Сумщині з'явилися чекісти, які працювали у ВУНК⁷⁵. Саме цей орган відіграв ключову роль в укріпленні радянської влади, бо боровся з «контрреволюцією» та «саботажем» інструментами «червоного терору». Пізніше були змінені аббревіатури на ГПУ, НКВС, КГБ. Методи роботи не змінювались, «цінності» передавались від одного органу до іншого новоствореного.

Загалом політичні репресії в Сумській області мали дві особливості: перша пов'язана з сільськогосподарським характером територій, друга – з зоною активних бойових дій. Репресії були спрямовані на селян, які виявляли незадоволення політикою на селі, більшовики вели боротьбу з так званими „петлюрівськими та білогвардійськими елементами”, проявами „політбандитизму”⁷⁶.

Від початку окупації роменської округи більшовики займалися постійними грабунками місцевого населення. З приходом більшовиків, господарство родини Кирила Штанька постійно бідніло, умови життя погіршувались. Автор згадує про такі випадки неодноразово. Перший відбувся вже в 1920 році, коли більшовики зайшли в хату та почали знущатися з сім'ї автора. Вони знали, що батько воює на боці Петлюри, тому вимагали від родини сказати, де він та коли родина його бачила востаннє. Більшовики не тільки пограбували родину, а й катували її. Кирило Штанько подає детальний опис їхніх дій, порівнюючи останніх зі звірями. Ті накинулись на старенького діда, поставили матір до стіни та почали стріляти коло неї, поки та не зомліла⁷⁷. Всі їхні дії супроводжувались криками та брутальною лайкою, це все відбувалось при дітях. Один з більшовиків був п'яним та почав дітей бити до

⁷⁴ Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. Суми, 2001. С. 16.

⁷⁵ Всеукраїнська надзвичайна комісія.

⁷⁶ Реабілітовані історією. Сумська область. Книга 1 / Л. С. Латишева та ін. Суми, 2005. С. 13.

⁷⁷ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 4.

крові⁷⁸. На цей момент автору було 7 років й він був найстаршим серед братів. Бачимо, що більшовиків не зупиняв малий вік дітей, вони так само знущались з них, як і з дорослих. Дітей вони називали «петлюрівськими щенятами», а при останній описуваній автором каральній акції 1929 року – «жовто-блакитними недобитками»⁷⁹.

Автор згадує, що сусіди прийшли провідати сім'ю після скоєного. Вони вже чули багато подібних випадків, автор не вдається в деталі, можливо через малий вік та незнання згадуваних людей. Але він зазначає, що сусіди наводили конкретні приклади, кого пограбували більшовики та кого закатували.

У кінці першого розділу Кирило Штанько зазначає, що більшовики декілька разів до них заходили і так само знущались. Наступні свідчення автора говорять про те, що катування відбувались постійно з рейдами більшовиків: не раз дід лежав без пам'яті, весь в своїй крові⁸⁰. Цікаво, що автор подає точний рік, коли офіційно запанувала більшовицька влада – 1922 рік та зазначає, що саме тоді закінчилась «українсько-московська війна»⁸¹. Можемо виснувати, що проживаючи на хуторі, люди розуміли, що відбувається в країні та слідкували за зміною політичної влади⁸².

Наступний розділ присвячений одній з найтрагічніших сторінок життя автора. Події відбуваються в кінці квітня 1922 року, коли батько прийшов попрощатись з родиною, бо планував їхати з України. Автор зазначає, що його батько Кирило Васильович говорив: «пропала наша Україна, затоптали її більшовики, тепер напевно й ми загинемо...»⁸³. Тоді ж більшовики заскочили в хату та вбили батька й діда. Останній просив не вбивати батька родини, але один з більшовиків вдарив прикладом діда по голові. Більшовики називали

⁷⁸ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 5.

⁷⁹ Так само. С. 5, 8.

⁸⁰ Так само. С. 5.

⁸¹ Так само.

⁸² Перший наступ червоноармійців відбувся взимку 1917-1918 рр., другий взимку 1918-1919 рр., третій восени-взимку 1919-го року. Джерело: Іванущенко Г.М. Залізом і кров'ю. – С. 13.

⁸³ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 6.

батька родини «жовто-блакитним гадом», тобто бачимо, що все, що асоціювалось з вільною Україною викликало в них агресію та огиду. Автор зазначає, що саме після цих подій родина перебувала в шоковому стані, діти вночі не могли спати, кожен звук заподіював страждань. Осиротілій родині було важко жити, матір постійно працювала, аби прогодувати дітей⁸⁴.

Яскравим прикладом ставлення місцевої влади до родини є заборона вчитись старшому синові – Кирилу Штаньку. Через батька хлопця називали «класово-ворожим елементом». Тобто бачимо, як походження автора впливало на нього та його майбутнє.

Рейди більшовиків не зупинились після смерті батька, у 1929 році вони знову повторились. На цей раз приводом стало золото, яке «совети» шукали. Мати віддала все, що мала, але вони не вірили, що їм віддано все, один з них встромив матері в рот пістоля⁸⁵. Зустрічаємо свідчення того, що більшовики були атеїстами. Під час стрілянини почали падати ікони, більшовики хватили ті образи й розламували на шматки⁸⁶. Крім цього, вони почали ламати все навколо: піч, меблі. Після свого рейду вони забрали з собою матір, яка була єдиною годувальницею в сім'ї, повернулась вона другого тижня. Автор подає наступний опис:

Не відразу пізнали її діти. На правій руці в неї було передавлено чотири пальці. До закривавленої голови поприсихало волосся. Золоті сережки вирвано з ушей з м'ясом. З шиї зірвано золотий хрестик – велику родинну пам'ятку, що переходила з роду в рід ще з давніх часів. В роті не стало трьох зубів, на яких перед тим були золоті коронки⁸⁷.

Мати зазначала, що зуби їй вибили пістолем. Автор наголошує на тому, що їхня родина була у відчаї, мати не хотіла жити, вона ночами кричала. Зрозуміло, що цей опис подає син, тобто це те, лиш, що він міг бачити та усвідомлювати на свій молодий вік. Його висновки будуються на зовнішньому вигляді жінки та її словах. Насправді ж ми не знаємо, що точно більшовики

⁸⁴ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 6.

⁸⁵ Так само. С. 7.

⁸⁶ Так само.

⁸⁷ Так само.

робили з матір'ю. Але по опису подальшого стану матері, можемо стверджувати, що вона пережила сильно травмуючі події. Жінка хвилювалась за долю своїх дітей, вона продовжувала жити тільки заради них.

У 1929 році матір та п'ять дітей виселили з їхньої хати через конфіскацію владою. Автор пише, що господарство було присвоєне собі місцевими активістами, було відібрано всі харчі, навіть і те, що мати дала дітям по пиріжечку в руки⁸⁸. Зауважимо, що подібна практика була поширеною, бо радянська влада проголосила боротьбу з приватною власністю. Таким чином, відбувалось «усуспільнення». Дітей викидали через вікна, а матір виштовхували з її ж подвір'я. Автор називає конкретних людей, які були причетні до розорення його сім'ї, які особливо жорстоко ставились до дітей, забираючи пиріжки і топчачи їх, аби вони не дістались останнім. Це – місцеві комуністи Сердюк, Завгородній та Трандак⁸⁹. Більше того, влада заборонила місцевим мешканцям приймати сім'ю автора. Кирило Штанько подає опис життя родини опісля:

Бідна моя родина декілька років поневірялась у неймовірних умовах по чужим погрібникам, стайням, курникам, стодам та іншим подібним будовам, не маючи вдосталь ні їжі, ні яких-небудь засобів до існування, живучи з ласки добрих людей, що ховали в себе знедолену сім'ю⁹⁰.

Після цієї події автор більше не бачив свою родину, тільки після свого звільнення в 1940 році знайшов одного з братів. Кирило Штанько намагався втекти під час останньої каральної акції більшовиків, але був схоплений та відвезений в штаб, саме через цей вчинок його забрали окремо від родини.

На початку 1930-х рр. Голодомор забрав життя чотирьох братів та матері. Вони загинули між 18-20 травня 1933 році у stodолі Івана Коваля в хуторі

⁸⁸ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. // Штанько К. Полювання за людиною. Київ: Діор, 2004. С. 32 URL: https://issuu.com/history.sumy/docs/poluvannja_za_ludynju (дата звернення: 19.04.2023).

⁸⁹ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 8.

⁹⁰ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 32.

Ковалівщина⁹¹. Саме навесні 1933 року голод посилювався на Роменщині⁹². Поля, ставки, річки охоронялися. Полювання було заборонене. Реквізиції відбувалися постійно, але свідки зазначають, що вони були вибірковими, наприклад, не так сильно чіпали активістів, фельдшера тощо⁹³. Більшовики ставилися жорстоко до населення, людей катували та забирали все, що потрібно було для існування.

Тож, з усієї великої родини у Кирила Штанька нікого не залишилось, найближчі люди загинули від рук більшовиків: і дід, і батько, і мати, і п'ятеро братів. Всі у різний час та насильницькою смертю.

Доходимо до висновку, що бригади більшовицьких активістів застосовували різні види насилля по відношенню до беззахисного населення: фізичне, психологічне й не виключено, що сексуальне. Місцева радянська влада підтримувала ці дії й не протидіяла терору. Влада тероризувала населення та конфісковувала все добро, яке наживали люди протягом усього життя. Геннадій Іванущенко у своєму дослідженні приходиться до висновку, що більшовики, фактично, самі визнавали, що вони були окупантами, а населення з його матеріальними цінностями – невільниками, у яких можна будь-що безкарно відібрати⁹⁴. Він це доводить словом «контрибуція», яке використовували більшовики, коли забирали продовольство у селян. Крім цього, знаходимо численні підтвердження того, що більшовики були не тільки атеїстами, а й справжніми фанатиками своєї справи. Вони вели боротьбу з усім, що пов'язане із Церквою та активно втручалися в її справи. У 1940 році з семи церков не функціонувала жодна у своєму звичному стані. П'ять було знищено, одну перетворили на зерносховище, а другу, як не парадоксально, на антирелігійний музей⁹⁵. Це була поширена практика. Все церковне майно

⁹¹ Івашенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 32.

⁹² Хлюр Ю. Голод 1932 – 1933 років на Роменщині за свідченнями очевидців. Етнічна історія народів Європи. 2010. Вип. 31. С. 28.

⁹³ Так само. С. 26.

⁹⁴ Іванущенко Г. М. Репресії на Сумщині – погляд через роки. – С. 83.

⁹⁵ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 27.

оголошувалось народним надбанням, Церква не мала права володіти власністю, фактично воно було передано в розпорядження центральної та місцевої влади⁹⁶. Також яскравим прикладом цього є те, що вони над могилою батька Кирила вийняли залізного хреста і забрали на свої потреби⁹⁷.

2.2 Ставлення місцевого населення до більшовиків на Роменщині

Автор на початку спогадів відразу наголошує на тому, що дітей в його сім'ї виховували в українських традиціях та звичаях⁹⁸. Тобто родина плекала у своїх дітях любов до Батьківщини-України та всього рідного. Дітей виховувала українцями. Зрозуміло, що важливу роль у вихованні автора відіграв дід Василь, який фактично замінював хлопцю батька, який воював майже від народження сина, спочатку в роки Першої світової, потім у роки Української революції на боці УНР. Сам дід говорив, що колись сини допоможуть своєму батькові боротись з «ворогами України», він мав на увазі більшовиків та денікінців⁹⁹. Бачимо, що сини виховувались воїнами та патріотами, особливо яскраво це видно у рядочках наступної пісеньки: «У Киві дощ іде, а у Ромнах слизько, утікайте комуністи, бо Петлюра близько...»¹⁰⁰.

Чоловіки в родині розуміли важливість визволення України від більшовиків та денікінців, тому батько весь час присвятив боротьбі. Кирило Васильович Штанько був кадровим офіцером відділу постачання армії УНР, одним з його близьких друзів став генерал-хорунжий Олександр Удовиченко¹⁰¹. Автор писав, що батько жив за принципом «Україна понад

⁹⁶ Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. С. 58.

⁹⁷ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 32.

⁹⁸ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 4.

⁹⁹ Так само.

¹⁰⁰ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 4.

¹⁰¹ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 30.

усе!». Тобто, Кирило Штанько є яскравим прикладом політично освіченої та ідейної людини, яка заради цінностей жертвувала своїм звичним життям та вихованням дітей.

Дід Кирила Штанька описував більшовиків, як «антихристів» та «безбожників», які хочуть загарбати наш край та людей поневолити¹⁰². Звідси доходимо висновку, що сім'я автора мала не тільки різко негативне ставлення до більшовиків-комуністів, а й була християнської віри. Як вже зазначалось вище, сам Кирило був віруючою людиною до кінця життя, тобто бачимо вплив та відповідне виховання родини.

Зі слів автора, сусіди описували більшовиків як злодіїв, грабіжників, головорізів та їм подібних, які раніше по дорогах грабували та лазили у вікна до людей, а тепер взяли владу у свої руки¹⁰³. Також називали їх «червоними партизанами». Крім цього, сусіди називають конкретні приклади – це Завгородній та Трандак, ці двоє комуністів були вихідцями саме з околиць (ймовірно Роменська округа). Їх раніше знали як конокрадів, які діяли не тільки в Роменській окрузі, а й в усій Полтавщині¹⁰⁴. Ще з часів Київської Русі цей злочин вважається найтяжчим, бо домашню худобу використовували в господарстві. Тобто бачимо, крім того, що більшовики були безбожниками, спілкувались брутальною лайкою та були п'яними, вони ще й були кримінальними злочинцями, які й раніше грабували місцеве населення.

В одному з розділів автор фокусує свою увагу на комуністі Куроп'ятнику та подібних йому злочинцях, які перед Першою світовою війною засідали на шляху під містом Ромни та грабували подорожніх; одного разу, було вбито 12 людей¹⁰⁵. Автор зазначає, що коли його везли в штаб більшовиків, то більшість з них мала непристойний вигляд: були п'яними, продовжували при ньому пити горілку та співати непристойні пісні.

¹⁰² Штанько К. Полювання за людиною. – С. 4.

¹⁰³ Так само. С. 5.

¹⁰⁴ Так само. С. 5.

¹⁰⁵ Так само. С. 8.

Таким чином, завдяки більшовицькій владі кримінальні злочинці отримали владу та могли цілком легально знущатись над населенням. Зрозуміло, що в каральних бригадах була велика кількість більшовиків й звичайні родини не могли їм протистояти. Тому місцеве населення почало об'єднуватись в загони й протистояти таким нападам й грабункам. У сучасній Сумській області та суміжних з нею районах Чернігівщини в період з 1919 по 1923 рік діяло 106 антибільшовицьких партизанських загонів¹⁰⁶. Геннадій Іванущенко прийшов до наступного висновку:

Ніякого «мирного населення» не існувало. Була всенародна боротьба проти московсько-більшовицьких загарбників, яка набирала різних форм: від глухого саботажу до активних бойових дій і тривалих рейдів. Земля горіла під ногами окупантів та їх прислужників¹⁰⁷.

На території Роменщини діяло досить багато загонів, особливо навколо Глинська. Геннадій Іванущенко називає наступних отаманів загонів: Кирила Вовка, Бея, Греся, Крючковського, Хорченка, Трохимова, Лапка, Христового¹⁰⁸. Пізніше був сформований загін під проводом отамана Луки Клітки. Цей загін був настільки успішним, що отаман Клітка став легендарною особистістю ще за життя. Клітка неодноразово втікав від більшовиків, тому користувався великою популярністю серед населення Прилуцького, Роменського та Лубенського округів¹⁰⁹.

Лука Клітка почав свою активну діяльність ще в роки Української революції. У 1920 р. він воював у повстанському загоні отамана Гонти (Володимира Греся), що функціонував на Полтавщині¹¹⁰. Тобто Клітка здобув досвід ведення партизанської боротьби у іншому загоні-курені, а згодом зумів його застосувати й в діяльності свого. Важлива мотивація майбутнього отамана та його політичні переконання. Віктор Ревегук стверджує, що брати Гресь поділяли політичну програму української партії комуністів-

¹⁰⁶ Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. Суми, 2001. С. 33.

¹⁰⁷ Так само. С. 34.

¹⁰⁸ Так само. С. 35.

¹⁰⁹ Тилишак В. Отаман Лука Клітка. URL:

<https://www.facebook.com/uarevo/posts/1222292851128249/> (дата звернення: 22.04.2023).

¹¹⁰ Так само.

боротьбистів, тобто виступали не проти радянської влади взагалі, а були поборниками незалежної радянської України¹¹¹. Тобто можемо припустити, що Лука Клітка хоча б частково поділяв такі ж політичні переконання через те, що діяв у цьому загоні. У спецповідомленнях ГПУ зазначається, що куркульство, у якого Клітка користується великим авторитетом відзивається про нього, як про політичного діяча, керівника організації, що ставить за мету встановлення УНР¹¹². Причини діяльності загону Гонти також є важливими для з'ясування мотивації Клітки. Віктор Реверук зазначає, що приводом стали грабежі селян російськими продовольчими загонами та зловживання місцевих органів радянської влади, особливо міліції, яка значною мірою складалася з кримінальних злочинців¹¹³. Бачимо, що Клітка допомагав селянам та захищав їх, у тому числі «куркулів», яких грабувала радянська влада.

Клітка почав активно діяти на території Роменської округи після 1925 року, коли втік по дорозі до табору СЛОН. Володимир Тиліщак зазначає, що з серпня по жовтень 1928 року загін Клітки здійснив 10 збройних нападів на владні установи і СОЗИ¹¹⁴. Тобто в 1928 році загін вже сформовано та він веде активну партизанську діяльність проти більшовицької влади. Загін грабує місцеву владу, таким чином, відповідає на її каральні акції та забирає майно місцевого населення. Місцева Роменська окружна міліція зареєструвала отамана як конокрада¹¹⁵, влада ж ще називала його – бандитом. Місцеве населення – народним месником.

Кирило Штанько також згадував про діяльність загону, навіть писав про оточення отамана. Його помічником був Б. Свинобой, ймовірно, що це псевдо, ця особа стала теж легендарною. Автор спогадів зазначає, що місцеве

¹¹¹ Реверук В. Брати Сергій і Володимир Гресі з Чорнух. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-r/reveguk-viktor-yakovlevich?id=7950> (дата звернення: 22.04.2023).

¹¹² Тиліщак В. Отаман Лука Клітка.

¹¹³ Реверук В. Брати Сергій і Володимир Гресі з Чорнух.

¹¹⁴ Тиліщак В. Отаман Лука Клітка.

¹¹⁵ Так само.

населення дало таке прізвище через те, що «бив чекістів як свиней»¹¹⁶. Крім цього до загону входили: П. Полоз, І. Буряк, Г. Клець, П. Леміш, Воропай, Хрестюк¹¹⁷. Тобто загін складався мінімум з восьми осіб, але Кирило Штанько пише, що це ті, кого лиш він згадає. Ймовірно, що це найвідоміші постаті в загоні, яких люди знали та поважали. Також автор пояснює мотивацію та діяльність загону отамана Клітки:

*В загоні Клітки хлопці підібралися завзяті, такі, що не змирилися зі злочинами совітської влади, вперто захищали своє майно, своє право на життя, в міру можливостей оберігали місцеве населення від чекістів, різних тяглових бригад. На прохання селян карали активістів, які найбільше їм допікали, не давали знущатися з жінок та дітей*¹¹⁸.

Таким чином, автор підтверджує, що загін протистояв грабункам місцевого населення, захищав їхні права та відстоював справедливість. Очевидно, що це були досвідчені вояки, як і сам отаман. Тож, загін вів досить успішну діяльність аж до початку 1930-х рр., поки не вбили отамана. Не відомо, хто на той момент залишився в живих з повстанців. Більшовики їх переслідували разом з родинами, про це свідчить те, що ОГПУ мало окремий розділ з назвою «Клітківщина»¹¹⁹. Відповідно, більшовицька влада вбачала в цьому загоні неабияку небезпеку.

Кирило Штанько згадує, що частина повстанців була вбита в боротьбі з совітами, частина підступно схоплена чекістами і замордована, їх родини ж було вивезено на заслання¹²⁰. Тобто в 1930-х рр. місцеве населення залишається без підтримки та захисту. На ці роки припадає Голодомор, від якого Роменщина дуже сильно постраждала. Таким чином, зламаній місцевий опір дав можливість збільшити тиск на місцеве населення. Радянська влада тепер отримала безмежну владу.

Важливо зазначити, що у населення зустрічались нейтральні погляди щодо більшовицької влади та УНР. Яскравим прикладом є сусід родини

¹¹⁶ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 31.

¹¹⁷ Так само.

¹¹⁸ Так само.

¹¹⁹ Тилишак В. Отаман Лука Клітка.

¹²⁰ Іващенко О. Життя, гартоване крицею. – С. 31.

Штанько – Бондаренко. Він вважав, що потрібно «тихенько сидіти при господарстві». Батько Кирила Штанька звав його з собою воювати, але той відмовився. Бондаренко не звинувачував у смерті сусіда більшовицьку владу, він говорив, що той сам винен. Але люди, які зійшлись на похорон батька Кирила не розуміли його слів та з обуренням ставились до нього¹²¹. Ця ситуація свідчить, що місцеве населення здебільшого позитивно ставилось до УНР. Вони говорили, що Петлюра бориться за своїх людей та для їхнього добра¹²². Геннадій Іванущенко наводить наступну інформацію: у 1917 році селяни Сумщини, які складали 80 % населення підтримували Центральну Раду, вважаючи себе громадянами Української Народної Республіки¹²³. Таким чином, бачимо, що переважна більшість населення й після Української Революції підтримувала УНР, крім поодиноких випадків таких, як сусід Бондаренко. Але погляди останніх також змінювались з часом. Автор згадує, що в 1940 році на вокзалі він зустрів колишнього сусіда Бондаренка, який був вже досить старим та змученим. Він працював прибиральником. Бондаренко зазначив, що на старість його більшовики ограбували та з хати вигнали¹²⁴. Його родина загинули від рук більшовиків: дружина під час голоду, сина вбили. Бондаренко навіть вибачився перед Кирилом через свої минулі погляди та слова.

Бачимо, що нейтральна позиція до радянської влади не могла вберегти від терору. Більшовиків не зупиняли політичні переконання людей, вони продовжували грабувати та тероризувати населення.

Не дивно, що населення Роменського району на початку радянсько-німецької війни чекало німців, люди сподівались на визволення від радянської влади. Погляди швидко змінились, бо німці так само почали застосовувати терор по відношенню до місцевого населення.

¹²¹ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 6.

¹²² Так само.

¹²³ Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. – С. 5.

¹²⁴ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 26.

Приходимо до висновку, що більшовицька влада була чужою для населення Роменського району, зокрема для хутора Штаньків. Після того, як землі були захоплені у результаті війни з проукраїнськими силами, тут почався терор. Більшовики поводитись з місцевим населенням жорстоко та знущались з нього. До більшовиків долучилися колишні кримінальні злочинці, для яких було звично знущатись з населення. Завдяки радянській владі злочинці офіційно могли займатись своєю діяльністю, тільки більш масштабно та безкарно. Вони були п'яницями та безбожниками.

До початку 1930-х рр. місцеве населення здійснювало опір, в Роменському районі діяло багато загонів, зокрема загін під проводом отамана Луки Клітки, який захищав місцевих людей. Після того, як опір було зламано тут почала посилюватись колективізація, пізніше дії більшовиків призвели до голоду.

2.3 Доля людини в період утвердження тоталітарної системи

На території Роменщини вже у 1920 році функціонував концтабір¹²⁵, куди могли відправити місцеве населення. Відправка у концтабори була поширеною практикою, арештанти «мали перевиховатись», працюючи на благо радянської Вітчизні.

У 1934 році був створений державний орган – НКВС, одним з п'яти підрозділів якого став ГУЛАГ. ГУЛАГ розростався в 1930-х та в 1940-х рр., піку табірна система досягла в 1950-х рр., коли табори відігравали центральну роль в радянській економіці, де вибудовувалась третина радянського золота, більша частина вугілля та деревини тощо¹²⁶. Саме в 1930-х роках у таборах перебував Кирило Штанько.

На початку 1929 року Кирило Штанько потрапляє в «штаб більшовиків», який знаходився на хуторі Перехрестівка. Там допит йому проводив «якийсь начальник ГПУ». Важливо, що Кирилу на той момент було 16 років, тобто він

¹²⁵ Іванущенко Г. М. Репресії на Сумщині – погляд через роки. – С. 80.

¹²⁶ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. – С. 10.

був неповнолітнім. Автор зазначає, що «начальник» говорив виключно російською мовою. Хлопця представили як «петлюрівця» та «петлюрівського недобитка», про батька ж говорили, що «закатрупили його як собаку»¹²⁷. Хлопця звинувачували у «контрреволюційній діяльності» ніби він хотів підняти антибільшовицьке повстання, вимагали видати спільників. Доказами такого звинувачення виступала зброя, знайдена у батьківській хаті, про яку автор нічого не знав. Тобто, приналежність батька до військ УНР та зброя в оселі були достатнім приводом для арешту. Допит супроводжувався катуваннями.

Автору вдалося втекти зі штабу завдяки п'яному вартовому, який міцно спав. Подальша доля хлопця пов'язана з Кременчуком та Маріуполем. У першому місті він опинився через катування в штабі, бо втратив свідомість по дорозі в Маріуполь. Там його допитували міліціонери (теж були атеїстами, це видно з розмови, коли хлопець сказав, що Бог його врятував від смерті). Кирило Штанько не затримувався у цьому місті, ще не долікувавшись, поїхав в Маріуполь.

Автор згадує, що в лютому 1930 року він отримав роботу вантажника при доменних печах¹²⁸. Вночі він працював, а зранку вчився в технічній школі. Зауважимо, що в 1930-х роках Маріуполь був великим індустріальним центром Донецької області, де швидкими темпами розбудовувалась промисловість, була гарна перспектива зробити кар'єру робітника. Саме на ці роки припадає будівництво нового гіганта – заводу «Азовсталь»¹²⁹. Але автор не встигає почати кар'єру, бо 10 жовтня 1931 року його заарештовує ГПУ. Тобто Кирило Штанько півтора року жив звичайним життям, поки ним знову не зацікавились каральні органи. Автора без слідства та суду відразу повезли на станцію Сартана (сучасна Донецька область). Його готували до відправлення в табір.

¹²⁷ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. – С. 9.

¹²⁸ Так само. С. 11.

¹²⁹ Історія міст і сіл УРСР (Донецька область) / П. Пономарьов та ін. Київ, 1970. С. 401.

Кирило Штанько описує людей, яких теж арештували. Він називає приблизну їх цифру – дев'ять тисяч, це були люди різного віку: цілі родини з дрібними дітьми, старі діди, жінки, підлітки й дорослі¹³⁰. Люди в основному розмовляли українською мовою. Для відправлення до Сибіру вистачало лиш адміністративного вироку ГПУ. Арештовані були українськими селянами, робітниками та інтелігенцією¹³¹. Автор зазначає, що людей почали вантажити по товарних вагонах, у кожному було по шістдесят осіб. Він це називає депортацією, тобто, насильницьким виселенням за межі держави¹³². Але людей не просто переселяли, а везли до концтаборів, де люди мали тяжко працювати й, таким чином, «перевиховуватись». Спочатку ув'язнені будували сам табір, а потім прокладали залізничну лінію до Надеждінска (ймовірно сьогодні це місто Серов Свердловської області). Тобто автор не дуже чітко застосовує сам термін «депортація».

Сама дорога зайняла шістнадцять днів в товарному вагоні та ще чотири дні пішки до місця, де мав постати сам табір¹³³. Кирило Штанько зазначає, що людей вантажили «як худобу». Зауважимо, що такі вагони для худоби, незважаючи на більшу примітивність, порівняно із так званими столипінськими вагонами, не ділились на частини, і у них було більше місця та можна було вільніше рухатись¹³⁴. Але, як бачимо, так було не завжди, бо автор фокусує увагу на тому, що через велику кількість людей, всім доводилось спати сидячи, окрім дітей, старих людей та хворих. Смертність по дорозі в табір була дуже високою. Кожного дня люди гинули через нестачу свіжого повітря, голоду та спраги. Особливо важко було дітям, старим людям та хворим. Кирило Штанько наводить приклад того, що батьки робили, аби

¹³⁰ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 11.

¹³¹ Так само.

¹³² Адамовський В. І. Депортація як форма державного терору в Україні (1930-1950-ті рр.) спроба термінологічного та історіографічного аналізу. Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Київ, 2007. С. 255.

¹³³ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 12.

¹³⁴ Епплблом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. – С. 143.

врятувати дітей від спраги: вони давали їм відстояну сечу¹³⁵. Тобто бачимо одну зі стратегій виживання, де люди усіяко намагались пристосуватись та врятуватись.

До початку 1930-х років не існувало ніяких табірних систем (ні таборів особливого призначення, ні виправно-трудоових таборів) в кордонах сучасної Свердловської області¹³⁶. Кирило Штанько зазначає, що у тайзі люди почали будувати тимчасові житла для себе, це були: курені, землянки або шалаші. Пізніше почали будувати бараки:

Інструменти для праці привезли слідом за нашою колоною на підводах. Бараки будували з кругляків ялиць і пихти на прокладках з лісового моху. Від роботи були звільнені тільки жінки, що мали малих дітей. Бездітні жінки й діти-підлітки обдирали на зрубаних деревах кору, збирали мох¹³⁷.

Тобто арештованих висадили на пустирі, де не було ніяких умов для існування. Людям приходилось будувати все з нуля, щоб хоч якось рятуватись від холоду. Автор зазначає, що з кожним днем ставало тільки складніше, бо температура постійно знижувалась. Піком страждань від холоду був грудень 1931 року. Кирило Штанько пише, що щодня замерзали десятки не тільки дітей, старих і хворих, а й здорових дорослих людей¹³⁸. Бараки закінчили будувати в січні 1932 року. Таким чином, будівництво примітивного табору тривало трохи більше двох місяців. Зрозуміло, що це робилось поспіхом, аби врятуватись від морозів. Пізніше в'язні побудували ще три бараки, у яких потім розмістились службовці ГПУ та були зроблені складські приміщення. Ці будівлі були кращої якості. Період двох місяців автор описує так:

Вдень і вночі не припинявся розпачливий плач і крик пообморожуваних дітей. Люди божеволіли. Матері убивали або вішали своїх дітей і тут же покінчували й з собою.

¹³⁵ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 11-12.

¹³⁶ Кириллов В. М. Страницы истории Среднеуральских «островов» ГУЛАГа (1936-1953 гг.). Пермь, 1998. URL: https://www.ntspi.ru/about_academy/science/scientific_problem_laboratories/lab_3/%D0%A3%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%8B%D0%B9%20%D0%B8%20%D0%B5%D0%B3%D0%BE%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0/book/029.html (дата звернення: 15.05.2023).

¹³⁷ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 12.

¹³⁸ Так само.

Кожного ранку можна було бачити трупи дітей і дорослих, особливо жінок, що висіли на деревах, покриті сріблястим інеем¹³⁹.

Бачимо, що фізично та психологічно було дуже складно жити в таких умовах. Жінки не витримували, коли бачили страждання своїх дітей та їхню смерть. Окрім холоду, люди страждали від численних хвороб та голоду. Зауважимо, що всі ув'язнені працювали не нормовано. За таких умов життя можемо уявити масштаби смертності в таборі. Автор зауважує, що на початку відправки в жовтні було 4800 осіб, а в квітні залишилось в живих 2300 осіб¹⁴⁰. Тобто за 6 місяців померло більше половини арештантів.

Люди намагались вибиратись з табору, але одних ловили при спробах втечі, а інші гинули в тайзі. Автор згадує про «мисливців», яким платила радянська влада за вбитих втікачів. За одного спійманого живого чи забитого втікача вони отримували пуд білої муки, один літр горілки та 100 рублів грішми¹⁴¹. Кирило Штанько теж спробував втекти. Це сталось 1 травня 1933 року, коли Кирило та його друг Микола були звільнені від праці в першій половині дня. Зауважимо, що арештанти могли виходити з табору та гуляти навколо. Автор зазначає, що саме в цей день він з другом обговорював своє життя в Україні, вони згадували рідних та жалкували про втрачену молодість. Розмова друзів говорить нам про причини втечі – це: постійний голод, життя в жахливих умовах в тайзі та загроза смерті. Очевидно, що хлопці розуміли, що не витримають всього терміну та загинуть, тому рішення про втечу та подальший план її реалізації були прийняті.

Тільки автору вдалося вижити й вибратися з тайги. Він опиняється в Хабаровську, де починає активно працювати на заводі до 8 червня 1936 року.

Тобто, на волі автор пробув 3 роки і весь цей час він перебував на території РРФСР¹⁴². Арешт відбувся о першій годині вночі, очевидно, коли автор вже спав чи готувався до сну. Від середини 1920-х років радянська влада

¹³⁹ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 12.

¹⁴⁰ Так само. С. 13.

¹⁴¹ Так само.

¹⁴² Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

не забирала людей з вулиці і не кидала їх до в'язниці без причини, але «злочини», за які арештовували людей були безглуздими та сама процедура слідства абсурдною¹⁴³. Автору ж знову нав'язували «контрреволюційну діяльність», згадали за біографію його батька, втечу, а також те, що він прокрався на завод та в авіаційну сферу, де агітував робітників.

Зауважимо, що Хабаровськ в 1931-1939 рр. був «розстрільною столицею» регіону, саме в це місто звозили «ворогів народу»¹⁴⁴. Ймовірно, що Кирило Штанько потрапив у Хабаровську пересильну в'язницю¹⁴⁵, яка мала дерев'яний паркан (автор називає муром) висотою 4 метри, шість закритих прогулочних дворів, по периметру було 6 дерев'яних вишок, заборонені та попереджувальні зони – з внутрішньої та зовнішньої сторони¹⁴⁶.

При вході до в'язниці Кирило Штанько відразу відчув трупний сморід, це пов'язано з діяльністю цієї структури, яка постійно вбивала, катувала та відправляла людей в табори. Автор описує умови перебування наступним чином:

Люди у в'язниці стояли на ногах місяцями і, гниючи, вмирали. Пухлі члени людського тіла тріскались, тіло гноєм стікало на цементову підлогу камери, де ця мокрота чвакотіла під ногами¹⁴⁷.

Автор зазначає, що після допитів одні не повертались, а інших заносили «напівмертвих». Інші арештанти називали перших – «щасливчиками», бо вони більше не будуть страждати¹⁴⁸. Каткування відбувались стільки разів доки людина не підписувала зізнання. Автор наводить приклад катування священика Васюти, якого декілька разів катували (точної кількості ми не знаємо), останній раз був досить специфічним навіть для в'язнів:

¹⁴³ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. – С. 114.

¹⁴⁴ Рассказова О. Хабаровск. День памяти. URL: <https://www.svoboda.org/a/26666744.htm> (дата звернення: 15.05.2023).

¹⁴⁵ Окремий пересильний табірний пункт НКВС (або Транзитно-пересильна в'язниця №5 УІТК МВС), яка розташовувалась в районі селища Кругосвітка. Джерело: Колесников В. Хабаровская пересыльная тюрьма. URL: <http://www.slovoart.ru/node/1171> (дата звернення: 15.05.2023).

¹⁴⁶ Так само.

¹⁴⁷ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 17.

¹⁴⁸ Так само.

В підвалі в'язниці було спеціально розведено багато щурів. Кати роздягали в'язня наголо, намазували його тіло старим пересмаженим салом і через спеціальний люк згори на мотузковій зв'язану людину опускали в підвал до щурів¹⁴⁹.

Автора ж самого піддавали катуванням: обливання льодяною водою, натягування шкіри, побиття гумовими палицями. У результаті катувань Кирило Штанько підписав зізнання (але точно не пам'ятає як це сталось) та після цього його і священика Васюту відправили в концтабір. Було зачитано статті звинувачення (58-А, 58-Б, 58-В, 58-Г і тд.¹⁵⁰) та терміни ув'язнення. Автора було ув'язнено на 10 років, очевидно, що він проходив за першою статтею 58-1а – «зрада батьківщині», тобто, дії Кирила Штанька загрожували незалежності радянської держави. Також були застосовані «пом'якшувальні обставини», ймовірно, зізнання під час допиту допомогло уникнути розстрілу.

Тож, автор потрапив до табору «особливого призначення» (місце авторові невідоме), де система охорони була дуже суворою. Автор зазначає, що у цьому таборі було три категорії людей: «класово чуждий елемент» (боролись проти радянської влади з зброєю та пропагандою), духівництво відродженої УАПЦ та розкуркулені селяни або ті, хто чинив опір колективізації¹⁵¹.

Особливістю даного табору було розведення собак, причому у великій кількості. Автор зазначає, що були «матки», які виводили цуценят, останніх через декілька місяців вже починали виучувати нападати на людину¹⁵².

Собак активно застосовували, аби вгамувати арештантів. Автор описує акцію упокори, де загинув священик Васюта. Все почалось з викрику одного ув'язненого, щоб їх застрелили через холод, бо вони не можуть працювати. По наказу начальника було відібрано кожного десятого в колоні (одним з них був

¹⁴⁹ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 18.

¹⁵⁰ Статті 58-1 – 58-10 КК УРСР це комплекс складів злочинів за «контрреволюційну діяльність» та «зраду батьківщині». Введені у кримінальний кодекс в 1934 році. Постанова доповнювалась статтями: 58-1а, 58-1б ... За першими двома статтями передбачалась страта з конфіскацією майна (вища міра покарання), вона могла бути заміна на 10 років позбавлення волі (допускалася тільки за першою статтею і лише «за наявності пом'якшувальних обставин»). Джерело: СТАТТІ 58-1 – 58-10 КК УРСР. URL: <https://museum.khpg.org/1162803824> (дата звернення: 16.05.2023).

¹⁵¹ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 20.

¹⁵² Так само. С. 22.

Васюта), таким чином, вийшло 57 людей¹⁵³. Їх відправили на двір, де на них накинулись собаки і всіх роздерли.

Собак також застосовували до «бунтарів» (говорили негативні речі у сторону радянської системи), щоб виявити таких людей, спеціально між в'язнів засилялись «шпики», які їм доповідали начальству¹⁵⁴.

Крім цього, автор згадує ще один з видів катувань, який застосовувався при запізнені виходу з бараку. Таку групу відводили в ліс, де знімали штани й прив'язували руки до дерев¹⁵⁵. Таким чином, людина не могла врятуватись від комарів.

Тож, масштаби смертності були дуже високими в обох таборах, в яких перебував Кирило Штанько. Перший потрібно було побудувати з нуля арештантам. Це був важкий виклик – через холод, люди не витримували ні фізично, ні морально. Другий табір «особливого призначення» відзначався особливою системою охорони і особливою жорстокістю. Саме у ньому була висока ймовірність бути роздертим собакою. Найбільш поширеною залишалась смертність від холоду. Автор пише, що кожного дня з праці поверталось 85-90 людей зі ста¹⁵⁶. Тобто у рік не повернулось з праці від 3650 до 5475 осіб. У другому таборі було більше обмежень, начальство було більш суворим. Саме там автор був на межі гибелі через хворобу.

* * *

Бачимо, що сам Кирило Штанько дивом врятувався і втік з обох таборів смерті. Репресивна машина переслідувала автора протягом 1930-х років. Вже з 7 років він піддавався катуванням разом зі своєю сім'єю, це відбувалось протягом 1920-х років. У віці 16 років Кирило Штанько був звинувачений у «контрреволюційній діяльності» й з цього моменту, його життя кардинально

¹⁵³ Штанько К. Полювання за людиною. – С. 21.

¹⁵⁴ Так само. С. 20.

¹⁵⁵ Так само.

¹⁵⁶ Так само.

змінюється, бо автор потрапляє під політичні репресії. Тільки чоловік починав життя з «чистого аркуша», як його знову знаходили каральні органи.

Автор постійно жив у «надзвичайних умовах». Радянська влада застосовувала тотальний контроль по відношенню до своїх громадян, зокрема й до Кирила Штанька. Його життя контролювалось, навіть якщо вдавалось втекти й переховуватись, то це не тривало довго. Автор, у силу свого досвіду, розумів, як потрібно себе поводити, що потрібно говорити та писати. Навіть придумав легенду про своє місце народження та родину, щоб визвати менше підозр каральних органів. Тільки через досвід родини, біографію батька та втечу в 1929 році авторові постійно загрожував арешт та відправка в табір.

Висновки

З кожним десятиліттям локальні еґо-джерела набувають все більшої популярності. За їх допомогою, дослідникові вдається прослідкувати не тільки досвід однієї людини та події її життя, а й через згадуваних людей реконструювати особливості певних процесів в одній місцевості. Зокрема, спогади Кирила Штанька, які були написані для викриття злочинів радянської системи, містять інформацію не лише про долю автора та його родини, а й життя людей на хуторі Штаньків.

Нам вдалось прослідкувати ставлення місцевого населення до більшовиків, їхні сподівання та бажання щодо визволення. Мешканці Сумщини не лише підтримували українські військові частини й активно поповнювали їхні лави. Деякі ставали на захист свого населеного пункту та створювала для цього збройні загони. Тобто, в Сумській області люди вдавались до різних видів боротьби. Особливо простежується любов та готовність захищати свою малу Батьківщину. Опір закінчувався тільки тоді, коли окупантів-більшовиків вибивали з села.

Через те, що спогади побудовані хронологічно та відповідно до біографії, нам вдалось сфокусуватись на різних частинах життя Кирила Штанька. 1920-ті рр. – це життя з родиною на Роменщині, у часи постійної загрози каральних акцій від більшовиків. Вся Роменська округа потерпала від постійних грабунків та катувань з боку колишніх кримінальників, які стали в результаті місцевою владою. Місцеві люди не тільки відчували на собі різні види насильства, їм загрожувало фізичне знищення, розорення, переселення та відправка в табори. Образ більшовицької влади у місцевого населення був різко негативним, за винятком сусіда Бондаренка, який впродовж свого життя змінив думку. Населення сприймало більшовиків злочинцями і чинило спротив їхнім методам контролю, інструментом якого був «червоний терор».

Родина Кирила Штанька була розорена та фізично знищена, а сам автор в 1930-х роках перебував у двох різних таборах, де постійно був на межі загибелі. Він пройшов Хабаровську в'язницю, де піддавався катуванням.

Врятуватись вдалось завдяки підписаному зізнанню, після якого він й був переведений у табір «особливого» призначення. Там він потерпав від хвороб, холоду, голоду та важкої фізичної праці. Авторіві вдалось вижити завдяки переведенню на роботи до псарні. Бачимо, що вибратись живим з даного табору, було радше щасливим винятком ніж певною закономірністю.

Кирило Штанько пережив політичні репресії та зміг виїхати за межі радянської держави. Йому, як громадянину СРСР, у межах своєї держави загрозувало фізичне знищення. На рідну землю він зміг повернутись тільки в часи незалежності України.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерело

1. Штанько К. Полювання за людиною. Київ: Діор, 2004.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. Адамовський В. І. Депортація як форма державного терору в Україні (1930-1950-ті рр.) спроба термінологічного та історіографічного аналізу. Історія України: Маловідомі імена, події, факти / ред. П. Тронько. Київ, 2007. С. 255-268.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. Київ: "Либідь"–"Військо України", 1994. 686 с.
3. Еплблом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. Київ, Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 9-309.
4. Іванущенко Г.М. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. Суми: «Собор», 2001. 189 с.
5. Іванущенко Г. М. Репресії на Сумщині – погляд через роки. Український визвольний рух. / ред. В. В'ятрович. Львів, 2006. С. 79–88.
6. Іващенко О. Життя, гартоване крицею. // Штанько К. Полювання за людиною. Київ: Діор, 2004.
7. Історичне джерелознавство / Я. Калакура та ін. Київ, 2002. С. 413-429.
8. Історія міст і сіл УРСР (Донецька область) / П. Пономарьов та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. С. 391-414.
9. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. 880 с.
10. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

11. Кульчицький С. В. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «Революції зверху». Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. / ред. С. Кульчицький. Київ, 2004. С. 21-67.
12. Кульчицький С. В. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.
13. Леві Дж. Про мікроісторію. Нові підходи до історіописання / наук. ред. Т. Цимбал. Київ, 2010. С. 119-138.
14. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині / упоряд. Г. М. Іванущенко. Суми: ФОП Наталуха А.С., 2011. 340 с.
15. Реабілітовані історією. Сумська область. Книга 1 / Л. С. Латишева та ін. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. С. 9-44.
16. Реабілітовані історією. Сумська область. Книга 3 / І. С. Боршош та ін. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2015. 496 с.
17. Торонпева А. Вивчення поняття мемуарів як історичних джерел у зарубіжній історіографії. Український історичний збірник / ред. Я. Верменич. Київ, 2019. С. 178-191.
18. Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории. Москва, 2005. 234 с.

2.2. Статті

1. Іванущенко Г. М. Архівна революція в Україні як суспільний феномен початку ХХІ століття. Світогляд - філософія - релігія: збірник наукових праць. Суми. 2011. № 1(1). С. 1-6.
2. Кобченко К. Тоталітаризм і Україна: досвід минулого та виклики сучасності. Українознавчий альманах. 2015. Вип. 18. С. 164–171.
3. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 145-153.

4. Торопцева А. Вивчення особистості автора як один з етапів критики мемуарних джерел в історичному дослідженні. Наук. вісн. Миколаїв. нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. 2018. № 1. С. 102–107.
5. Хлюр Ю. Голод 1932 – 1933 років на Роменщині за свідченнями очевидців. Етнічна історія народів Європи. 2010. Вип. 31. С. 24-33.
6. Mascuch M., Dekker R., Baggerman A. Ego-documents and history: A short account of the longue duree. The historian. Malden. 2016. Vol. 78, №1. P. 11-56.
7. Hellbeck J. Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts. The Russian Review. 2001. № 3. P. 340-359.

4. Рукописи

4.1. Дисертації

1. Бондаренко П. С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР) : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2021. 284 с.
2. Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2019. 257 с.
3. Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. 315 с.

5. Електронні ресурси

1. Демократичне об'єднання бувших репресованих українців советами (ДОБРУС) / Ю. С. Семенко та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: <https://esu.com.ua/article-21474> (дата звернення: 15.05.2023).

2. Іващенко О. На Україну повернувся... Вісті Роменщини. 2011. 21 жовтня. URL: <http://www.romny.info/vistiromenschyny/1819-2011-10-21-05-40-20> (дата звернення: 17.04.2023).
3. Історичний клуб «Холодний Яр». URL: <https://otamania.in.ua/pro-nas/> (дата звернення: 15.05.2023).
4. Міжнародний центр національного відродження. URL: <https://platfor.ma/places/4d9c742b9f4b9/> (дата звернення: 15.05.2023).
5. Молодіжний Національний Конгрес. URL: <http://mnk.org.ua/> (дата звернення: 15.05.2023).
6. Реvegук В. Брати Сергій і Володимир Гресі з Чорнух. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-r/reveguk-viktor-yakovlevich?id=7950> (дата звернення: 22.04.2023).
7. СТАТТІ 58-1 – 58-10 КК УРСР. URL: <https://museum.khpg.org/1162803824> (дата звернення: 16.05.2023).
8. Тиліщак В. Отаман Лука Клітка. URL: <https://www.facebook.com/uarevo/posts/1222292851128249/> (дата звернення: 22.04.2023).
9. Українська Видавнича Спілка (УВС). URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/uvs-u.htm> (дата звернення: 15.05.2023).
10. Кириллов В. М. Страницы истории Среднеуральских «островов» ГУЛАГа (1936-1953 гг.). Пермь, 1998. URL: https://www.ntspi.ru/about_academy/science/scientific_problem_laboratories/lab_3/%D0%A3%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%8B%D0%B9%20%D0%B8%20%D0%B5%D0%B3%D0%BE%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0/book/029.html (дата звернення: 15.05.2023).
11. Колесников В. Хабаровская пересыльная тюрьма. URL: <http://www.slovoart.ru/node/1171> (дата звернення: 15.05.2023).

12. Рассказова О. Хабаровск. День памяти. URL:
<https://www.svoboda.org/a/26666744.htm> (дата звернення: 15.05.2023).